

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2:39(091)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2021.30.16>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОВА – РЕТРАНСЛЯТОР КУЛЬТУРНОЇ МОДЕЛІ

[Науменко Л. М. Історія назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2021. 289 с.]

Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів.

Василь Голобородько

Мова – це потужний ретранслятор культурної моделі цивілізації; саме в її словниковому складі знаходить своє яскраве відображення розвиток культури. Різноманітні словники, як упорядкована за алфавітом реальність, становлять цінне джерело інформації про історію культури, про особливості осмислення, освоєння та номінації пізнаних реалій, акумулюють архаїчні елементи в мові, яка, за визначенням Вільгельма фон Гумбольдта, є сукупністю ієрогліфів, у яких людина вміщує увесь світ і свою уяву. Польський письменник Ян Парандовський в "Алхімії слова" наголошував, що у словах, у граматичних формах, у синтаксисі закарбовує свій образ душа цього народу; як сліди на закам'янілих пісках від води давно зниклих морів, так і в мові закріплені прагнення, уподобання, неприязнь, вірування, забобони, первісні знання про світ і людину.

Саме змінам лексики й семантики, які зумовлені вербалізацією динаміки культури суспільства – перетворень у матеріально-предметній і виробничій сферах, заступлень одних соціальних і культурних домінант іншими, присвячене дослідження Науменко Ліани Миколаївни, яке затронує багато проблем, а саме:

- окреслення періодів формування питомої лексики на позначення назв посуду, столового начиння та меблів;
- визначення мовних і позамовних факторів реціпіювання запозичень різної генези до відповідних лексико-семантичних груп;
- дослідження словотворення як потужного джерела розвитку лексики української мови;
- функціонування аналізованих номенів у слов'янських мовах, докладніше – сучасній українській літературній мові та говірках.

Різновекторність і полідисциплінарний підхід у сучасних дослідженнях писемних пам'яток української мови, встановлення й заповнення лакун у науковому осягненні окремих лексико-семантичних груп спонукає дисертантку до "комплексного лінгвістичного аналізу назв посуду, столового начиння та меблів" як важливого складника українського лексикуму XII–XXI ст. Тому обрання саме такого об'єкта і предмета студіювання оцінюємо як актуальне та своєчасне.

У першому розділі "Назви посуду, столового начиння та меблів як об'єкт лінгвістичного та етнологічного дослідження" (с. 33–55) докладно розглянуто здобутки українських істориків мови, діалектологів, лексикографів, етнографів, які досліджували тематичні групи лексики української мови на різних етапах функціонування; окреслено підходи, проблематику й завдання історичної лексикології; проаналізовано стан та прийоми вивчення історії лексикуму української мови: від публікацій "життєпису" окремих слів до дослідження динаміки тематичних груп лексики (семантичних полів); наголошено на актуальності студіювання мови пам'яток різних стилів і жанрів;

зреферовано праці, присвячені висвітленню ролі іншомовних впливів у розвитку української мови на різних хронологічних зрізах; з'ясовано сучасний стан вивчення назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові (с. 45–50), наголошено на винятковій ролі досліджень лексики українських говірок у процесі реконструкції історії слова (с. 48).

Зауважимо, що перелік монографічних досліджень про формування лексикуму української мови на різних хронологічних зрізах (с. 27) варто доповнити працею Албени Стаменової "История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке" (София, 2017), а короткий перелік дисертаційних робіт, присвячених дослідженню окремих лексико-семантичних груп в історії української мови (с. 26–27) – працями Андріянової Ольги "Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантика" (К., 2011), Гонтарук Лариси "Семантична структура запозичень як джерело історико-лексикологічних досліджень (у контексті творів Д. Наливайка та пам'яток XI-першої половини XVII ст.)" (Львів, 2008), Білан Надії "Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації" (К., 2003), Бойко Лариси "Торговельна лексика запорозького козацького вжитку" (Дніпропетровськ, 1997) та ін.

Варто в роботі також уніфікувати термінологію на позначення мови писемних пам'яток, зокрема XVI–XVII ст., оскільки дисертантка використовує позначення: "староукраїнські пам'ятки" (с. 58), "джерела середньоукраїнської доби" (про твори П. Беринди) (с. 60), "давньоукраїнська мова XII–XVII ст." (с. 154) та ін.

У другому розділі "Історія назв посуду та столового начиння" проаналізовано 75 лексем різної генези, серед яких загальні назви посуду, назви посуду для приготування їжі (варіння, смаження), для проціджування, протирання їжі, для товчення, розтирання продуктів, для подачі страв до столу, для вживання та зберігання рідини, назви столового начиння. Л. М. Науменко зауважує, що значна кількість лексем цієї лексико-семантичної групи є питомою, половина з якої має праслов'янське коріння.

Докладно представлена історія лексем *суд*, *судина*, *сосудь*, *утварь*, *посудь*, що впродовж століть використовувалися мовцями як загальні назви посуду; закумульована увага на функціонуванні в літературній мові й діалектах дериватів (*сосудець*, *посудинка*, *щербань*, *щербана* та ін.) і їхніх формальних варіантах; простежена залежність семантики аналізованих лексем від жанрової специфіки писемних пам'яток. Цінним є твердження авторки про домінування у староукраїнських пам'ятках XVII–XVIII ст. лексеми *сосудь* над іншими загальними назвами посуду (с. 58). Відкритим лишається питання: чи підкріплена ця теза аналізом частотності фіксації лексеми *сосудь* у різножанрових писемних пам'ятках визначеного хронологічного зрізу? і чи не суперечить

дисертантка сама собі, окреслюючи широкий спектр прикметників-конкретизаторів "до поширеного у XVI–XVII ст. загальної назви посуду – *начиння*", про що йдеться на с. 63?

Серед загальних назв посуду дисертантка подає і сучасні розмовні варіанти *щербань*, *щерба*, *щербина*, що мають праслов'янське коріння, і засвідчує фіксацію у писемних джерелах XIV–XV ст. лексем *щербановъ*, *щербичъ*, *щербовъ*. Цікаво було б "зануритися" в історію лексеми *щерба*, яка в 1710 р. засвідчена в Літописі Грабянки як назва страви – 'юшка з риби'.

Зауважимо, що серед загальних назв посуду представлено лексема іншомовного походження *порцеляна*. Удкладнення потребує історія рецепіювання цього слова, оскільки воно було запозичено через польське посередництво, ми можемо за польськомовними писемними пам'ятками визначити час, від якого воно функціонувало у мові-посередниці і від якого гіпотетично могло бути засвідчено в мові-реципієнті – в українських джерелах.

У параграфі "Назви посуду для варіння" подано розлогий опис генези, історії функціонування, ареалогії та формальних варіантів лексем, що номінують посуд для варіння, зокрема: *баняк*, *горщок*, *горнець*, *горнь*, *варильник*, *водяничик*, *водянець*, *коноб*, *казан*, *котел*, *макітра*, *бік*, *манірка*, *каструля*, *мідниця*, *рондель*, *панвиця*, *чавуль*. Цінними є наведені дисертанткою лексико-семантичні відповідники аналізованих лексем у російській і білоруській мові на різних етапах їхнього розвитку (за можливості проведені паралелі з польською, чеською, сербською, хорватською мовами).

Дисертантка звернула увагу на типове явище семантичної деривації XVI–XVII ст. – метонімію, однією з реалізацій якої була модель 'посудина' → 'місткість посудини' → 'визначена місткістю посудини міра'. Цю модель було продемонстровано на прикладі лексеми *горнець* (с. 71–72) і полонізованого варіанта *гарнець* / *кгарнець* і висловлена гіпотеза, що "фонетично близькі форми *горнець* та *гарнець* / *кгарнець* у XVI–XVII ст. мали різні відтінки лексичного значення, були назвами різних за об'ємом видів посудин". Ця теза, на нашу думку, потребує конкретизації, зробити яку дозволяють писемні пам'ятки. Зокрема, згадана дисертанткою лексема *конва*, яка порівнюється із *кгарцями*, за об'ємом була тотожна *пляшці*, на що вказує Памва Беринда; а згадані у писемних джерелах і зафіксовані в "Історичному словнику української мови XVI – першої половини XVII ст." лексеми *гарнець*, *горнець* і синонім до них *горщок* позначали 'посудину місткістю 4 л, 4 кварта', що прирівнювалися за місткістю до *ковша* (за даними "Метрологічно-нумізматичного словника" // Торгівля на Україні. Волинь і Наддніпрянщина, с. 369).

У параграфі "Назви посуду для смаження" дисертантка розкрила історію кількісно незначної групи лексем, зокрема: *сковорода*, *сотейник*, *панва*, *пательня*; проаналізувала їхнє функціонування в діалектах української мови та в інших слов'янських мовах.

Наведений дисертанткою приклад з лексемою *панва*, який окреслює "призначення цього виду посуду", а саме: "Па(н)вей до варе(н)я рибь..." (с. 90), наштовхує на думку, що цей посуд у XVI ст. слугував не лише для смаження, а й для варіння продуктів, отже, міг мати різну висоту, виконуючи функцію як власне сковорідки, так і сотейника. Підтвердженням висловленої гіпотези може бути пізніша фіксація П. Бериндою цієї лексеми як синоніма до *котелокъ* ("пановъ albo котелокъ", с. 90), а в "Рукописному хронографі" 1656 р. засвідчена як 'ємність (переконані, що не пласка, а глибока – С. Г.) для збирання попелу' ("Панвы, до которыхъ будутъ сипати попель", с. 46).

Поза увагою дослідниці залишився полонізм германського походження *брытвана*, що позначав 'плоску металеву посудину для смаження або випікання', засвідчений у писемних джерелах XV–XVII ст. ("при

монастыру осталая: ... брытвана одна ..." (1600)), яка донині в активному вжитку в наддністрянських, буковинських і гуцульських говірках.

Описуючи функціонування лексеми *пательня* в діалектному мовленні українців, дисертантка скористалася дослідженнями Віктора Чабаненка, Олекси Горбача та Еріки Гоц. Варто було б зауважити, що це слово в сучасних українських говірках засвідчене не лише на позначення 'сковорідки', а й 'металевої каструлі з трьома ніжками (чи без них) і довгою ручкою', зокрема, у південнолемківських говірках; а в буковинських і наддністрянських – зі значенням 'бляшана форма', 'лист для випікання пирогів'. Ми можемо простежити і формально-семантичну деривацію, зокрема в селі Малі Мокряни Мостиського району зафіксована лексема *пательняки*, що позначає 'хліб' і яка засвідчує модель творення 'назва посуду для приготування страви' → 'назва страви'.

У параграфі "Назви посуду для проціджування та протирання продуктів", описуючи лексеми *сито*, *решето*, *кошниця*, *цѣвка*, *друшляк*, *тертка*, варто було б докладніше зупинитися на специфіці реалій, номінованих лексемами *сито* і *решето*, адже процитований на с. 94 фрагмент засвідчує їхнє різне призначення. Крім того, варто було б звернути увагу й на метрологічну функцію *решета*, на яку активно вказують писемні джерела XVI–XVII ст., зокрема: "ручъничного пороху решето" ("Опис Овруцького замку", 1552 р.), "по решету жита" ("Опис Чорнобильського замку", 1552 р.), "пороху пущеного с чотыри решета" ("Опис Острозького замку", 1616 р.) та ін.

У § 2.1.2.4. дисертантка проаналізувала генезу, семантику, історію функціонування в українській мові та інших слов'янських мовах лексем на позначення посуду для товчення чи розтирання продуктів. Оприєвнення фактів поширення аналізованих лексем у сучасних українських говірках сприяє актуалізації унікального матеріалу, зокрема лише до лексеми *товкач* засвідчені паралелі: *Тижбір*, *товчка*, *ступернак*, *тевка*, *душак*.

Цінним у роботі є актуалізація уваги на "входженні лексем, зокрема для позначення назв посуду, до складу фразеологічних сполук: *чаша гніву* ..., *горкая чаша*, *чаша школьна*" (с. 134). Радимо дисертантці не обмежуватися лише констатацією цього факту, а заглибитися в семантику метафоричних сполук біблійного походження, дослідити паралелі у слов'янських мовах (пор.: укр. "... мусить *горкую чашу* тую пити" і болг. "изпивал *горчивата чаша*"), а також проаналізувати їх функціонування в діяхронії. Зауважимо, що цей вектор студіювання варто підсилити, скориставшись фразеологічними словниками різних періодів, а не обмежуватися ілюстративним матеріалом зі "Словника української мови" в 11 томах (с. 137).

У третьому розділі "Історія назв хатніх меблів" (с. 162–231) дисертантка належну увагу звертає на значення меблів у житті людини як невід'ємного компонента її життя, на інтересі до них науковців (культурологів, етнографів, істориків мови, діалектологів). Зауважено, що аналізована лексико-семантична група представлена питомими лексемами (28) і запозиченнями (24), серед яких переважають лексеми, реципіювані із французької мови.

У параграфі "Назви меблів, призначених для сидіння" проаналізовано 17 лексем, що номінували предмети, які використовувалися для сидіння: від узагальноної назви *сѣдалище* та поширеної *лава* до різновидів стільців *триніжок* / *тринога*, *дзиглик*, *дибка* та сучасних варіантів *табурет* / *табуретка*, *пуф*, *шезлонг*, *портшез*. Зауважимо, що реєстр аналізованих лексем варто доповнити полонізмом германського походження *зыдель*, який позначав 'табуретку, стілець' і засвідчений в українській мові з XVI ст. ("самъ на зыдлю ку дверомъ тыломъ сѣдиль" 1596 р. (АрхЮЗР, Ч. 1, т. 1, 486)) і демінутивом *зыделокъ* 'стілчик' ("все ... яко столы, зыдле, зыделки, позабиравши ..." 1646 р. (АрхЮЗР, Ч. 6, т. 1, 542)) і його

варіантом *зедликъ* 'дзиглик, стілець, лавочка' (кін. XVI ст. (Розм, 9 зв.)).

У параграфі "Назви меблів, призначених для лежання" досліджені номени на позначення 'меблів для спання та відпочинку'. Дисертантка аналізує деривати, утворені у різні періоди від дієслова *колисати*: *колиска, колисочка, колисанка, колисонька, колисковий* (с. 203–204). Радимо простежити за формально-семантичними змінами, які відбулися у XVII ст., а саме – у творенні віддієслівного іменника *potina personalia* за допомогою суфікса *-ач*: *колисачъ* на позначення особи, що рухається по мотузці, що колихається у повітрі – гімнаста, акробата'.

Зауважимо, що свідченням розширення лексики є витворення рядів семантичних дублетів, до складу яких могли входити запозичені та питомі лексеми, тому "розвитку синонімії", "утворенню синонімічних рядів" (с. 230) у меблевій номенклатурі дисертанткою приділено належну увагу, підкреслено відмінність лексем "за семантикою, ... походженням та частотою вживання" (с. 230). Однак частотність вживання лексем на різних хронологічних зрізах не досліджувалася, оскільки такий аспект студіювання не передбачений завданнями та метою роботи.

Рецензована праця заторкує проблему словотворення як потужного джерела розвитку лексики української мови. § 2.1.6. "Словотвір назв посуду та столового начиння" (с. 154–157) потребує, на нашу думку, реструктурування, метою якого є окреслення динаміки / статичності аналізованої лексико-семантичної групи. Ця процедура передбачає декілька етапів: 1) розмежування семантичної та формально-семантичної деривації; 2) аналіз гібридного та негібридного (монологічного) типів словотворення; 3) для дериватів іншомовної генези – з'ясування мови, де відбулося творення похідних: а) у мові-джерелі, б) мові-посередниці, в) мові-реципієнті; 4) встановлення продуктивних та малопродуктивних моделей словотворення на різних хронологічних зрізах.

Такі аспекти дослідження як *деривація та час "народження"* у мові лексеми та її похідних варто подавати у різних параграфах. Окреслення писемної фіксації слова – це складне завдання, що потребує *вагомої доказової бази та процедури доведення*, і є важливим орієнтиром, який актуалізує низку нових дослідницьких проблем. Час фіксації лексем у писемних пам'ятках різних періодів розвитку мови дозволяє простежити за формальними та семантичними змінами, яких зазнають аналізовані номени впродовж тривалого їхнього функціонування. Урахування часу фіксації лексеми (питомої чи запозиченої) у мові важливе для визначення моменту появи внутрішньо-системних змін, перебування відношень, трансформації семантичних рядів / полів. Зауважимо, що час постановки окремих дериватів нерідко встановити неможливо; проте окремі періоди в історії мови можуть бути охарактеризовані як час активного насичення похідними того чи іншого типу. Це дає підстави говорити про такий період як час виразної активності відповідних словотворчих моделей. Хронологізація лексем забезпечує досягнення об'єктивної характеристики динаміки мовних одиниць у часі, а також пов'язаних із ними явищ позамовної дійсності – елементів матеріальної і духовної культури.

Піаною Миколаївною були окреслені продуктивні моделі творення. У семантичній деривації заактуалізовано

увагу на таких моделях творення: 'рідина, яка зберігається' → 'назва посуду', 'страва' → 'назва посуду', 'спосіб приготування' → 'назва посуду'. Варто було б прокоментувати і явище *метонімії*, яке оприявлене моделями творення:

1) 'посудина' → 'місткість посудини, як міра', Ця модель у пам'ятках XVI–XVII ст. оприявлена лексемами *барило, гарниць, цеберъ, кадъ, фаса, делва*;

2) 'назва закладу' → 'посуд, що використовується в цьому закладі', наприклад: нім. *броваръ* 'броварня, пивоварня' (1456 р. (ССУМ 1, 124) → 'велика бляшана посудина для пива' (1610 р. (ЛНБ 5, II 4052, 148 зв.)).

Необхідно згадати про ще один шлях деривації – *усічення*, прикладом чого може бути лексема *куфель* → *куфъ*.

Дисертантка оминула увагою суфікс *-икъ*, із яким представлений у пам'ятках XVIII ст. дериват іншомовного походження *салатникъ* (1798), який "утворений від іменника *салат* способом додавання *-ник*" (с. 115). На нашу думку, *салатникъ* – деад'єктивна назва, утворена від деривата *салатний*, основою якого є італійське запозичення *салата*, відоме в українській мові з XVI ст.

Від назв посуду також були утворені відіменникові деривати за поширеною у пам'ятках XVI–XVII ст. моделлю творення зі складним суфіксом *-ьникъ* (*-ьн- + -икъ-*), становлення якого відносять до спільнослов'янської доби: *ножовникъ, ситникъ, решетникъ, коритникъ, чашникъ*. Продемонструвати потужні дериваційні гнізда, до складу яких входять назви посуду, без цих похідних неможливо.

Докладного студіювання заслуговують також:

1) іншомовний суфікс *-аръ-*, який у пам'ятках XVI–XVII ст. широко представлений у питомих відіменникових дериватах, зокрема *сито* → *ситаръ* 'майстер, який виготовляв сита', і за цією схемою утворено *меблярь* 'майстер, який виготовляв меблі' (дублет – дериват *мебельникъ*, що є основою для творення родової форми *мебельництва*);

2) префіксальні деривати, утворені від питомих і запозичених основ за допомогою префікса *пол-* / *полу-*: *полбарила, полукадие, полкгарцовыхъ, полкружничъ, полумисокъ*.

Отже, докладне ознайомлення з дисертацією, публікаціями засвідчує, що авторка зуміла розв'язати багато складних проблем, а саме:

- систематизувати назви на позначення посуду, столового начиння та меблів, створити їхній реєстр;
- дослідити історію функціонування цих номенив в українській мові в різні періоди її розвитку;
- з'ясувати генезу цих лексем і їхню формально-семантичну та семантичну деривації;
- окреслити сучасний стан розвитку досліджуваних лексико-семантичних груп.

Тому рецензована праця має незаперечну теоретичну та практичну цінність, а відтак – перспективи широкого використання. Накопичені мовні факти становитимуть підґрунтя для важливих теоретичних висновків і здійснення моделювання змін лексем, що сприятиме осягненню динаміки досліджуваного ідіома, а відтак – вартуватимуть окремого монографічного викладу.

Надійшла до редколегії 21.03.21

Svitlana Grytsenko, Doctor of Philology, Professor
ORCID: 0000-0002-2587-7525
e-mail: ap730518@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LANGUAGE – REPRODUCER OF CULTURAL MODEL

[Naumenko L. M. History of Names of Tableware, Kitchenware and Furniture in the Ukrainian Language. A Thesis for a Candidate Degree in Philological Studies : 10.02.01 – Ukrainian Language. Kyiv : Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. 289 p.]